EBÜLGAZİ BAHADIR HAN VE TÜRKÇESİ

ABDÜLKADİR İNAN

"Şecere-i Türk" ve "Şecere-i Terakime" adlı eserlerin yazarı Ebülgazi Bahadır Han, bu eserlerini yazdığı dilin en açık Türkçe olduğunu kesin olarak söylemektedir. "Şecere-i Türk" te (Desmaison yayını, sah. 37; Rıza Nur çevirmesi, sah. 40) kendisinin yazdığı Türkçeyi şöyle anlatıyor : "Bu tarihi iyi ve kötü herkes anlasın (bilsün) diye Türkçe yazdım (Türkî til birlen ayttım). Türkçeyi de öyle söyledim ki beş yaşındaki çocuk (oğlan) bile anlar. Açık olsun diye *Çağatay Türkçesiyle Arapça ve Farsçadan bir kelime bile katmadım*". Hiç şüphe yoktur ki, Ebülgazi Han için öz Türkçe yazmak, bir kelime bile yabancı, hattâ Çağatayca kullanmamak bir ülkü olmuş ve bu ülküsünü gerçekleştirmiye çalışmıştır. Fakat bunu gerçekleştirmeyi başarabilmiş midir? Yoksa kendisi için bu ancak bir ülkü olarak kalmış mıdır? Bu soruyu cevaplandırmak için Ebülgazi Han'ın eserlerini uzun uzadıya araştırmaya lüzum yoktur. Onun şu "Arapça ve Farsçadan bir kelime bile katmadım" cümlesini yazdığı 180 kelimelik sahifesinde (37. sah) bile *resim, ıstılah, ruşen, kelime, ecel, kitap, murassa', destan, vilâyet, vatan, padişah, taraf, paytaht, evvel, hem* kelimeleri vardır ki bunlar % 9 unu teşkil eder. "Şecere-i Türk"ü başından sonuna kadar sözlük bakımından inceleyecek olursak, aşağı yukarı, yine aynı sonucu alabiliriz. "Şecere-i Türk" te Ebülgazi Han'ın kendisinin yazdığı kısım 313 sahifedir [kalan 16 sahife oğlu ve halefi Anuşa Han'ın buyruğu ile yazılan ulamadır], her sahifede, ortalama 197 kelime bulunmaktadır. Bu sahifelerin kiminde en çok % 14, kiminde en az % 5 yabancı kelime vardır. Bütün eserde, ortalama, % 9,5 yabancı kelime bulunmaktadır (tekrarlanan yabancı kelimeler de bunun içindedir). Ebülgazi Han çok iyi bildiği Türkçe kelimeler yerine arasıra yabancı kelimeler kullanıyor. Meselâ bir çok yerde "su yakası", "kesildi", "eski", "buz", "beşik", "köçürdü", "öldü", "yayak", "yaz", "taş", "yığaç-ağaç" "kutlu", "korku", "av" gibi türkçe kelimeler kullandığı halde kimi yerde bunların yerine "derya lebi", "munkati oldu", "kühne", "yeḫ", "kehvare", "nakletti", "vefat etti", "piyade", "behar", "fersenk", "mübarek", "havf", "şikâr" kelimelerini kullanıyor. Bundan anlaşılıyor ki Ebülgazi Han daha fazla dikkat etmiş olsa

idi yabancı kelimelerin nisbetini % 4 e kadar azaltabilirdi. Bununla beraber onun kullandığı arapça ve farsça kelimelerin çoğu Türkler müslüman olduktan sonra konuşma diline kadar girmiş ve yayılmış kelimelerdir. Meselâ, onun en çok kullandığı kelimeler şunlardır: perişan, âdet, hiç, her, hemişe, henüz, kabul, müşkül, vakit, hörmet, akıl, münasip, hak, dua, hoş, meclis, vakia, berat, padişah, namaz, divan, derya, sebep, vatan, şehir, kale, karar, şöhret, hesap, haber, cevap, dost, düşman, hüküm, muharebe, memleket, afitap, mubarek, namus, Huda, taraf, rahmet, halk, fikir, nesil, saat, zaman, gafil, hane... gibi kelimelerdir. Görülüyor ki Ebülgazi Han "Arapça ve Farsçadan bir kelime katmadım" dediği halde yüzlerce arapça ve farsça kelime kullanmıştır. Demek ki "bir tek yabancı kelime kullanmamak" Ebülgazi Han için ancak bir ülkü olmuştur. Bununla benraber o halk ağzından işittiği hikâyeleri anlatırken yabancı kelimeleri pek az kullanmıştır. Meselâ şu aşağıdaki metinde ancak % 3 yabancı kelime vardır ki bunlar da Özbek Türkçesinde halka kadar inmiş olan *taraf*, *hiç*, *ferzend*, *in'am* ve *derya* kelimeleridir :

"İsfendiyar sultan barıp uruştı da basturdı, kaçıp Mankışlak bardı. Ademî halktan köp kişi keyninden bardı, Türkmenden üç miñg kişi koşuldı. Kaytıp Ürgenç keldi. Özbek yaḫşısı bozulup bardı, yikirme iki kün or kazıp vuruştı, yikirme üçleni küni bastı, İlbars sultannı tutup öltürdi. Habeş sultan kaçıp Sır boyunda olturgan Ḳara Ḳalfaḳga bardı; anda turabilmey Yim[1] suyının yakasında Manğıt mırzalarındın Şanik mirza tegen bar erdi, anı Habeş sultan Ürgenç'te olturğan Manğıt'tın tüşken illerni Şenik'ke berip "bar, takı atañg yurtunda oltur *her tarafka* kitgen bolsa seni yurtğa keldi tep işitse kelür. Sen il bolsang Habeş Sultan yurt kıldı tegen yaḫşı atı meniñgki bolur" tep Şanik'ke köp *in'am*lar berip yiberip erdi. "Özümming yaḫşılık kılıp uzatıp yibergen

[1] YİM. CİM—Kazakistan ülkesinde, Ural eyaletinde bir ırmaktır, Hazar denizine dökülür. XIV—XV. yüzyıllarda bu ırmak kıyılarında Nogay-Mangıt boyları göçüp konarlardı. Bu Nogaylar Kırım Hanlığına gittikten sonra Cımboyluk boyu adını aldılar. 920 yılında buradan geçen İbn Fadlan Cim (onun metninde جام) havzasında Beceneklerі ve Başkurtları görmüştür. Ebülgazi Han'ın YİM şeklinde yazdığı bu adı İbn Fadla'nın Cem yazması Y/C değişimi tarihi bakımından dikkate değer. Ebülgazi Hanın eserinin birçok yerlerinde Yayık (şimdi bu ırmağa Ural denir) yazdığı adı da İbn Fadlan CAYIḪ جايخ) yazmıştır. (A. Z. Velidî Togan. İbn Faḍlans Reiseberieth, 17. 18, 32, 34). Ebülgazinin başka bir yerinde (sah. 92) Cemmüren ırmağı zikredilmektedir ki bu da ayni ırmağın moğolcası olsa gerek.

nökerim"[2] tep Yim suyunda Şanik mırza katığa bardı. Şanik sultanını ve nökerlerini tuttı, takı Habeş sultanını İsfendiyar ẖanğa yiberdi, nökerleri(ni), atın ve tonın alıp, koyaberdi. İsfendiyar ẖan Habeş sultanını keltürgeç öltürdü. Habeş, İlbarstın *hiç ferzend* bolmadı. Habeş sultanını öltürgendin soñ͡g iki aydın soñ͡g İsfendiyar H̱an Uygur, Naymanını kırdı, andın soñ͡g barça Özbek birlen yav boldı. Özbek üç bölündi: birisi Manğıt ve birisi Kazak ve birisi Maverâünnehrge kitdi. Üç yıldın soñ͡g üç *tarafke* bargandın soñ͡g Amu *derya*'sınıñ͡g teñ͡gizke barıp kuyğan yerine beş evlik ve on evlik kele kele miñ͡g evlik yığıldı. Buharada turğan Ürgençdin sekizyüz evlik yığılıp köçüp Kât üstündin üç miñ͡g evlik Özbekke koşulmakka bara turğanda İsfendiyar H̱an suydın ötüp ol Öz bekniñ͡g barçasını kırdı..." (Sah. 290-291).

Ebülgazi Han'ın "Çağatay Türkçesinden bir kelime katmadım" demekle ne düşündüğünü anlamak güçtür. Kullandığı türkçe kelimelerin hepsi Çağataycada vardır. Ebülgazi'nin dili ile Çağatay klâsiklerinin dili arasında, sözlük bakımından, en ufak fark bile bulmak güçtür, ancak bazı fonetik ve morfoloji farklarına raslamak mümkündür. Bu farklar aşağıda gösterilecektir.

Ebülgazi Han'ın kullandığı "Çağatay Türkçesi" tâbiri Çağatay yazı dilinin yayıldığı sahada, bizim bildiğimize göre, kullanılmış değildir. Çağatay şair ve yazarlarının hepsi yazdıkları ve konuştukları dile sadece "Türkî til" demişlerdir. Büyük Çağatay şairi ve devlet adamı Ali Şir Nevaî eserlerini "Türk dili" ile yazdığını söyler :

Şiir san'atın ki kıldım iptida
Türk elfazı ile kıldım eda

Babur Şah (1482-1530) Fergane vilâyetini tavsif ederken "ili Türktür, şehir ve pazarlarında Türkçe bilmiyen kimse yoktur, ilinin konuşma dili yazı diline uygundur (iliniñ͡g lâfzı kalem birle rastur), Ali Şir Nevaî'nin musannafatı bu dildedir" diyor. Özbekler egemenliği devrinin şair ve yazarları da sadece "Türkî" tâbirini kullanmışlardır. "S̱ebat-ül-'acizin"

[2] Nöker kelimesi moğolcadır, aslında "arkadaş, dost" (Türkçedeki adaş, ayaş) anlamlarını bildirmiş, sonraları hanların ve beylerin muhafız askeri silâhşor uşağı anlamını ifade eden bir terim olmuştur. Nöker kelimesi Moğol Hakanlığı devrinde Türk, İran, Hind ve Rus dillerine geçmiştir, Çağataycada "arkadaş, uşak, erat" (Radloff, Wb. III, 695), Rusçada ("nuker") "hizmetçi, beyin genç muhafızı" (Dal, II, 577) anlamını bildirir. İbn Muhanna'nın Moğol sözlüğünde nöker kelimesi "yoldaş, arkadaş (الرفيق)" diye terceme edilmiştir (Melioranskiy, Arab filolog o mong. yazıke, ZVO, XV, 152, bu kelimeye ait not, s. 17).

adlı bir didaktik manzume yazan Sofi Allahyar (1713 yılında ölmüştür) eserinin başında şöyle diyor :

Yazıldı farisî til birle mektûp
'Akidat-i furu'u kurbi mahbup
Anı kim kördiler türkî yaranlar
Dediler ger dua kılsa erenler
Bitilse türkî til birle 'akide
Könüller bolsa andın ârâmide

Özbek Hanlarından Ubeydullah Han (1529-1533) zamanında Türkçeye çevirilen "Kelile ve Dimne" çevirmeni Figanî şöyle diyor : "Sultan Hüseyin zamanında Farisî şayi' irdi. Ubeydullah Han Mâverâünnehr taḫtıda karar taptı, ekşer ulus türkî lûgatige şuru' kıldılar. Ba tahsıs selâtin ve havakîn ve umera kim temamisi türkî birle mütekellim irdi ve köbi farisî kelâmige kadir ermesler idi. Amma karaçın ḫılıdın Kuşçı aymağıdın emir-ül-a'zam Kanber bin emr-ül-kebir Köpek Kuşçı bu fakir, hakır Feganîga buyurdı kim bu kitapnı *Türk lûgati* birle terceme kılğıl ...... kim etrâk andın fayda alsun" (A. Z. Velidi Togan, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve yakın tarihi, 195).

Özbek-Şeybani devletinde yazılan kimi eserlerde ancak Osmanlı Türkçesi için "Rum Türkçesi (ترکی روم)" tâbiri kullanılmıştır. Hoca Fazlullah b. Hûzbahân İsfahânî'nin Şeybani Muhammed Han (1451-1510)ın son yıllarında yazdığı "Mihmân-name-i Buharî" adlı eserinde (Nuruosmaniye kütüphanesi No: 3431) Ahmedi'nin "İskendernâme"sinden bahsederken bu eserin *Rum* Türkçesi ile yazıldığını söylemiştir [3]. Denilebilir ki Ebülgazi Han'dan gerek önce, gerek sonra yazan yazarların hiç biri "Çağatay Türkçesi" veya "Çağatay dili" gibi tâbirler kullanmamışlar, sadece "Türkî", "Türk lûgatı" "Türk elfazı" demekle yetinmişlerdir. Şüphesizdir ki Ebülgazi Hanın "Türkçesinde" Çağatay klâsiklerinin "Türkçesine" göre epeyce önemli özellikler vardır. Ebülgazi Han'ın eserlerini Çağatay yazı dilinin en iyi nesrini vermiş olan Ali Şir Nevaî ile Babur Şah'ın eserleriyle karşılaştırırsak bunlarda arapça ve farsça kelimelerin, Ebülgazi Hanınkine nisbetle pek fazla olduğunu görürüz. Meselâ Nevaî'inin Türk dilini savunmak amacıyla yazdığı "Muha-

[3] و از جمله یکی آن بود که بزرکی از اولیا و علماء روم که اورا مولانا احمد کفتندی قدس الله روحه واود علینا فتوجه کتابی تصنیف فرمود اسم او اسکندرنامه و درآن کتاب حکایت اسکندر رومی را بتفصیل کزارش داد و نظم او بزبان ترکی روم بود

kemet-ül-lûgateyn"inde kullandığı 2226 kelimeden 1020 kelimesi yabancıdır ki aşağı yukarı % 46 sını teşkil ediyor. Babur Şah'ın hâtıralarında ise % 20 den az değildir. Çağatayca nesirler, sentaks bakımından, farsça düşünerek yazılmış intibaını veriyorlar, halbuki Ebülgazi'de böyle değildir, onun cümlelerinin yapısında hiç sunilik görülmez. Bazı hikâyeleri anlatış tarzı bu günkü Hiveli Özbeklerin konuşma diline uygundur. Meselâ şu cümleleri gerçekten, kendisinin dediği gibi, "beş yaşındaki çocuk anlar" : "Atsız Ḫan ata ornında olturup bir niçe yıllar yavnı yavlap, avnı avlap atası keynidin kitdi. Andın soñg oğlu Ordu ḫan padişah bolup bir niçe yıllar ʻarak[4] ve kımız içip Hıtay kemḫahnı biçip teriñg suların keçip atası kiynidin kitti" (Sah. 11). "Mengli Ḫan takı yahşı padişah irdi, ol takı bir niçe yıllar et yiyip, kımız içip, ak as, kara kiş biçip ayday, kündey suluvlarnı kuçup simabday yorgalarnı ve yeldey yügürüklerni minip köñgli tegen yerlerge uçup oğlu Teñgiz Ḫannı öz ornıda olturtup ol dünyaga kitti" (sah. 29).

Ebülgazi Han'ın bazı hikâyelerinde raslanan bu türlü anlatışları Çağatay klâsiklerinin dilinden epiyce farklıdır. Meselâ Ebülgazi Han'ın yukarıda naklettiğimiz parçalariyle Ali Şir Nevaî'nin "Muhakemet-ül-lûgateyn'inden aldığımız aşağıdaki parçalarla karşılaştırırsak aradaki fark açıkça görülür : "...... lâzım köründi, Türk tili şerhinde bir niçe varakka zîb ü ârâyiş bermek ve anda hazret-i Sultan-üs-selâtin mülâyemet-i tabʻı ve meharet-i zihnlerin şerh etmek; ve hümâyân reileri tertîb bergen divan babıda bir niçe söz küstaḫlıg yüzidin sürmek ve ol hazret kemâldânâlık ve vukuftüvânalıg nihayetindin bu fen ashabiga ve bu fazl erbabıġa ta'limler berip ve telkinler kılıp bular ol hazretning dakîk sözin ya añglamay, ya añglasalar buyurulġan yusun bile ʻamel kılmay, ya kıla almay...."

Ebülgazi Han'ın yukarıda naklettiğimiz metinde 74 kelimeden ancak padişah, kemḫah, simap (civa) kelimeleri yabancıdır ki % 4 ünü teşkil eder, Nevaî'den aldığımız parçada ise % 30 yabancı kelime bulunmaktadır. Çağatay yazarlarının eserlerinin hepsinin böyle yabancı kelimelerle dolu olduğunu iddia etmek, şüphesiz ki, doğru olmaz. Nevaî'nin, hele

[4] Muhtelif Türk lehçelerinde rakı, arakı, arak, araga, arıgı, muhtelif Moğol lehçelerinde araki, arih şekillerinde raslanan bu kelimenin menşei arapça ʻarak عرق kelimesi olduğu kabul edilmektedir. Moğolca "araki" kelimesinin etimolojisini araştıran B. Vladimirtsov bu kelimenin Arapçadan yalnız Moğolcaya değil, Doğu ve Batı dillerinin birçoğuna geçtiğini kaydetmiştir (Arabskiye slova v mongolskom yazıke, ZKV, V, 75-76).

Babur Şah'ın eserlerinde açık türkçe denilecek sahifeler bulunur. Babur Şah kendi başından geçen olayları hikâye ederken yabancı kelimeleri az kullanıyor. Babur Şah bir olayı şöyle anlatıyor: "Ahmed Mirza Uratepe ve Hocend ve Merğınan'nı alıp kelip Endican'nıñg tört yığaçıda[5] Kaba'ğa tüşti. Bu fırsatta Derviş Gav atlık Endicannıñg erbabından nâ münasip söz aytkan üçün yasakka[6] yetti. Bu siyasettin temam il basıldılar. Ḫoca Ḳazı'ni ve Uzun Hasan ve Ḫoca Hüseyin'ni elçilikke bu mazmun bile yiberildi kim bu vilâyetka mülâzimleridin bir kişi hüd koyulğusıdur. Men hem mülâzim hem ferzend, eger bu hizmetni menge uhde kılsalar yahşırak ve asanrak feysal tapkusıdur. Sultan Ahmed Mirza kim kem suḫan ve ademî ve faḳir kişi idi. Her söz, ün ve iş, küç beglersiz karar tapmas idi. Begler bu sözlerge mültefit bolmay dürüşt cevap aytıp ilgeri köçtiler. Teñgri Taala kim öz kudret kâmilesi bile her işimni her mahelde andaḳ kim bayed ve şayed bi-minnet-i mahluḳ rast keltürüptur munda hem nice işni ba'is kıldı kim alar bu kelmekdin usandılar, belki bu teveccuhdin peşiman bolup bi-murad yandılar. Bir bu kim Ḳaba'nın batḳaḳlıḳ Ḳara suyı bar, köprügdin özge yerdin keçip bolmas. Kalın çerik kelip köprügde tıkılıp kalın at ve teve Kara su'da yıkılıp zayı' boldı. Üç tört yıl mundın burunrak Çır suyınıñg güzeride uluğ şikest tapıp idiler. Bu vakia andın yad berip çerik ilige vehmi galip boldı. Yine bir bu kim ol fursatta andak at öleti boldı kim tavile tavile atlar yığılıp ölebaşlıdı..." (Bev. 16 b - 17a ; İlminski 20-21). Babur Şah'dan aldığımız bu parçadaki yabancı kelime metnin % 25 ni teşkil ediyor.

Ebülgazi Han'ın diliyle Çağatay klâsiklerinin dillerinde sözlük bakımından olan fark, görüldüğü vechiyle, ancak arapça ve farsça kelimelerin Çağataycada çok olmasından ibarettir. Türkçe kelimeler bakımından ise, aşağıda göstereceğimiz, birkaç fonetik ve morfolojik farklardır ki bunlara arasıra Ebülgazi Han'ın kendisinde de raslanır.

Ebülgazi Han'ın türkçesiyle Çağatay klâsikleri türkçesi arasında gösterilebilecek farkların önemleri şunlardır :

1 — "teg" edatı. Eski Türkçede "gibi" anlamını bildiren "teg" edatı (postposition) Çağatayda "tek تيك" ve "dek ديك"şeklindedir. Bu

[5] Orta Asya Türkçesinde farsça fersenk فرسنك yerine "yığaç" ve "taş" kelimeleri kullanılmaktadır.

[6] "Yasakka yetmek"-seyasete uğramak, idam edilmek demektir. Türkçe "yasakka yetkürmek "tâbiri farsçaya "seyaset kerden" ve "beyasa residen" diye terceme edilmiştir ("an kes ba in cerime beyasa resid").

edat hakkında Ali Şir Nevaî şu bilgiyi veriyor : "Türkçede yine bir anlatım şekli vardır ki birinin bir işi gerçekten yapmadığı belli olduğu halde yapmış gibi göstermek ve zannettirmek için kullanılır : barğudek, yarğudek, kelgödek, bilgüdek, aytḳudek... (Muhakemet-ül-lûgateyn). Babur Şah da "ḍek دیك" yazıyor ("Sultan Hüseyin Mirza dek Temur Bek orniğa olturğan uluḳ padişah...", "Seybanî ḫan dek ganimniñ üstige 'azim bolganda"..., "Özbek dek yat yağı Horasanı aldı..", "üy tavuğı dek tavuğı hem köptür. "

Ebülgazi Han'da bu edat en çok ek gibi "dey~day" şeklinde yazılmıştır ("ayday, kündey suluvlarnı ḳuçup, sımabday yorğalarnı ve yeldey yüğrüklerini minip ..", "yabağısı bizniñ kunan yılḳıyday bolur" "aftabday barḳ uraturğan nemerse kelip kirdi kündey...", "tašday katık köñli mumday yumuşaḳ boldı"). Bununla beraber Ebülgazi Han da arasıra "tek" ve "dek" şekillerini kullanıyor ("men tek bilür kişi yok", "yıḳḳu dek ve bozğu dek ermes irdi").

Bu edat Çağataycada işaret zamirlerinde, vokal ahengine uyarak "tağ~dağ" oluyor (andağ" şundağ, mundağ). Ebülgazi Han'da "andaḳ, sundaḳ, mundaḳ" şekilleri bulunduğu gibi "anday" şekli de vardır. XIII. yüzyıl Kıpçak Türkçesinde bu edat Ebülgazi Han'da olduğu gibi hem "dek" hem "dey" şeklinde söylenmiş olduğu anlaşılmaktadır ("mumıñdey tanış").

2 — "-lıg". Eski Türkçedeki "-lıg" eki Ebülgazi Han'da, Kıpçak lehçelerinde olduğu gibi, "-lı" dır ("alalı yılḳılı, altun ocaḳlı il bolur", "uzun boylı, ak saḳallı yetmişdin ozğan kişi kelip turdı", "yılḳılı ve ḳoylı kişi", "ḳutlu bolsun, canlı bolsun", "illi ve nökerli padişah...", "yeñli ve yaḳalı il"). Bu ek Çağataycada ittıradlı olarak "-lık" "-lik" (bazan da en eski Türkçede olduğu gibi -lığ) yazılmaktadır. ("bu fursatta Derviş Gav *atlık* Endicanniñ erbabıdın...", "pest *boyluk* teğirme *sakallık*, ḳuba *yüzlük* tenbel kişi idi" Baburname). Ebülgazi Han da arasıra "-lıg, "-lık" şekillerini kullanıyor ("Oğuz hanıñ Uygur at koyğan cemaatniñ ak sakallısınıñ oğlı bar erdi Irkıl[7] Hoca *atlık* ","erklik kişi", "Oñ hannın uluğ oğlı bar erdi Sengün atlık...", "özleri yalañ

[7] Oğuz Hanın akıllı ve her şeyi bilen vezirinin adı Reşid-ed-din'de ve Ebülgazide ارقيل yazılmıştır ki Irkıl veya Arkıl okunabilir. Bu ad "kehanet, talih, kısmet" anlamına gelen "ırk" ve "kehanet" anlamına gelen "ırım" "talih, kısmet" ifade eden "ırıs" kelimeleriyle ilgili olsa gerektir. Dikkate değer ki Yakutlara göre ilk oyun (kam) un adı Argıl idi. "Irım" kelimesi Ebülgazi'de üç yerde geçmektedir (sah. 14. 23, 80), hepsinde "beşaret, kehanet, teşeüm" anlamını bildiriyor.

atlığ bolup Bamı Burma'da yığılıp...", "Uyğur halkınıñg ak sakallıkları...", "İbrahim ve Arapşah atlıg", "Münke pıyade, ol atlıg erdi"

3 — Eski Türkçede önses (Anlaut)"y" Çağataycada eski durumunu muhafaza etmiştir. Ebülgazi Han'da ise bu ses kimi yerde, bugünkü Kazak, Kırgız ve Nogay lehçelerinde olduğu gibi, "C" (ج) ile yazılmıştır. ("atına minp baktı erse *cav* yetti", "Allah, Allah tep yügürdük *cav* kaçtı", "bizniñg kişiniñg soñgı birlen *cav* birge keldi", "cavnı körüp ilge haber kılıptı", "her kaçan *cav*dın kaçkanda serüpay birlen at yaldasangız...", "kiynindin beş altı *cav* kelip urha, ur tep atkulay berdi", "bu yat *cav* ermes kalgalı", "*cavnıñg* közi meni körmey özge kişige tüşti",

Ebülgazi Han kimi yerde "cav", "yav" şekillerini aynı cümle içinde kullanıyor: "*cav* karasını körüp endek yürüp idük *yavnıñg* özi keldi" (sah. 286). Kimi yerde Çağataycada olduğu gibi "yağı" yazıyor ("Kür Han birlen yagı bolğay "Macar ve Başkurd illeri yağı erdiler"). Çağatay şairi ve Babur Şah'ın çağdaşı Muhammed Salih, Şeybanî Han namına yazdığı "Şeybaninâme" destanında Çağataycadaki "yağı" kelimesini Özbek-Kıpçak lehçesindeki *cav* şekliyle de yazmaktadır (Vambery yayımına göre) :

'Akibet ḫan cihangir özi-ok
Cav sarı atnı yügürtüp atıp ok
Nicesini atıp urgan boldı
Yalguz ol cavnı kaçurgan boldı
Dediler erte geçe cav çıkadur
Çerik añga yügürüp talıkadur.
Az kişi birle alın cavğa kirip
Teñgri nusrat berip ol cavnı kırıp...

Muhammed Salih Çağatay beglerinden ve Çağatay şairlerinden olmakla beraber Özbeklere geçmiş ve Şeybanî Han'ın hizmetinde bulunmuş, eserini de Özbekler için yazmıştır. Bundan dolayıdır ki eserinde bazı çağatayca kelimeleri Özbek söyleyişine uydurmuştur. "Şeybaninâme"de "cav" kelimesinden başka Kıpçak-Özbek telâffuzuna uyan kelimeler de vardır. Meselâ eski Türkçede fakir, yoksul anlamını bildiren "yarlığ" kelimesi "carlı" şeklindedir :

Kahredip bir niçesin öltürdü
Vehimden carlı ulus dek turdı

4 — Eski Türkçede kelimenin sonsesi (Auslaut) ve "içses" (İnlaut) olan "g" "ğ" sesleri Çağataycada eski durumunu muhafaza etmiş yahut tonsuzlaşarak "ķ" ve "k" olmuştur. Ali Şir Nevaî'nin ve Babur'un eserlerinde böyledir. Muhammed Salih Özbekçe bazı kelimeler kullandığı halde bu "g" sesini (cav, yav, carlı kelimeleri müstesna) Çağataycada olduğu gibi kullanmıştır :

Kayu at ve sağıt alıp erdi
Sağıtın eñgnige salıp idi
Yaz açıldı ve bahar oldı yine
Süt ile barça çerig toldı yine
Boldı yoğrat u kımız bes bisyar
Boldı iş ka'le ilige düşvar
Köçler keldi sağınlar bile
İl ferah kıldı sağınlar bile

Ebülgazi Han Çağataycadaki bu "sağıt", "sağın" kelimelerini "savut" ve "savun" şekillerinde tam yeni Kıpçak lehçelerinde olduğu gibi kullanıyor : "yitti, sekiz yüz *savıtlı* ve koyaklı.... kişisi bar, bizde beş *savıtlı* kişi bar" "hatunıga ayttı[8] : savutnı ve koyaķnı çıkarıp ķoy", "oğlan [9] bir yaşıga yetti erse Kara Han ilge *savun* [10] saldı", "ilge savun

[8] "Katun hatun" VII-VIII. yüzyıllarda özel unvan olarak ancak hakanın eşine (büyük kadınına) denilmiştir ki "imperatoriçe" demekti. Hakanın soyundan olan kadınlara (prenseslere) "konçuy" denirdi. XI. yüzyılda Hakanın soyundan olan bütün kadınlara "katun" başka asîl kadınlara (السيدة من النساء) ise "konçuy" denildiğini Mahmut Kâşgarî yazıyor (DLT, 314, 343). XIII. yüzyılda yazıldığını tahmin ettiğimiz bir Kuran tercemesinde "konçuy" genel olarak "kadın" anlamına kullanılmıştır. Moğol devrinde Çingiz Han soyundan olan hanların ve prenslerin kadınlarına "hatun" denildiği malûmdur (Burakçın Hatun-Batu'nun büyük kadını, Olcay Hatun Hülagü'nun kadını, Togay-Toğlu Hatun Canıbek Han'ın kadını ve başkaları). Temür ve Temürlüler devrinde hanlar soyundan olan kadınlara "hanım", beylerin kadınlarına "begüm ~begim" ve "ağa" denilmiştir. (Ebülgazi Han kendi anası için "Mihir Banu Hanım" diyor; Babur Şah da anası için "Kutluk Nigâr Hanım" diyor. Her iki kadın Çingiz soyundandır). Özbek hanlarının Mangıt-Nogay kızlarından olan kadınlarına "biyim (<begim)" denirdi.

[9] "oğlan" kelimesi Ebülgazi'de "erkek çocuk" demektir, bununla beraber Altunordu prenslerini zikrederken onların unvanı olan "oğlan" kelimesini yazıyor (Hasan-Oğlan, Toy Hoca-Oğlan, Temür-Oğlan ve b.). XIV-XVI. yüzyıllarda Çengiz Han soyundan olup ta Han olmıyan prenslere "oğlan" denirdi. Şeybanîler Maveraünnehre ve Harezme geldikten sonra daha ziyade prensler için "sultan" unvanını kullandılar. Bu kelimeye ilk defa Orhon yazıtlarında raslanır. Bu yazıtlarda hakan küçük kardeşlerinden sonra "oğlanım" diye hitap ediyor. Buradaki "oğlan", tıpkı Altunorduda olduğu

saldılar, ulug toy kılıp Özbek, Sart barçası yığılıp..... İlbars Hanını han köterdiler". Ebülgazi Han "sağıt", "sağın" "yağı" kelimelerini böyle "savut", "savun", "yav∼cav" şekillerinde yazdığı halde tağ, yağ, oğul, oğlan, ağız" kelimelerini Çağataycada olduğu gibi yazıyor.

Eski Türkçede ve Çağatay Türkçesinde bir unvan olan "beg" kelimesi de Ebülgazi Han'da "beg∼bek" ve "bī" şekillerindedir ("Cuci Han beglerige keñgeşti", "bir uluğ begi bar erdi Oğlan uruğundan", "Kara Ḫan beglerige ayttı", "barça bīler Çavup Din Muhammed'niñg aldına çıkıp...", "bu kerret bīlerge yakın kelgende attın tüşti", "Meñg-lis bīni yüz kişi [si] birlen öltürdi", bī birlen Koçaş mirza ikisi yav bolup uruştular").

Şeybanî ve Mangıt Özbeklerinin XIV. yüzyıldan beri bu "beg" unvanını "bek" ve "biy∼bī" şekillerinde söyledikleri şüphesizdir. Altınordu ve Harezm sahasında yazılan eserlerde birçok beglere "bī" denil-

gibi, prensler ve bunlardan kurulan hassa askerlerin büyükleri olsa gerektir. Çünkü eski Türkçede "oğul" ve "oğlan" bugünkü anlamı ifade etmezdi, ancak "çocuk" demekti. Galiba eski Türkçede "nesil, döl, tohum" anlamlarını bildiren bir "og" kökü vardı (oğ+ul, og+uş, krş. yakutça "oğo"=çocuk).

[10] "Savun" --XVII. yüzyıl Özbeklerinde Hanın ve Beyin yapacağı "toy(düğün, ziyafet) "için halka ilân ettiği "kımız" vergisine "savun" denilmiştir; yani "savun salındıktan" sonra herkes sütünü toplayıp kımız yapıp Hanın veya Beyin toy yaptığı yere getirmekle mükellef olurdu. Çağdaş Kazaklarda da "savun" ayni anlamda kullanılır. Biri ölü babası veya akrabası için "aş" töreni (matem âyini) yapmak isterse kendi kabilesine "savun aytar" kabile üyeleri de kımız hazırlıyıp tören yapılan yere getirir. Bu açıklamadan anlaşıldığı veçhile "savun" kelimesinin "savmak<sağmak" ile ilgisi olduğu anlaşılır. Radloff kazakçadaki "savun" kelimesi 1) süt sağma, 2) düğün (düğünde kımız başlıca ikram edilen içki olduğu için) diye açıklıyor (Wb IV 239). Muhammed Salih "Şeybaninâme" de bunun çağatayca şekli olan "sağın" kelimesini "süt, yoğurt, kımız" anlamında kullanıyor:

Köçler keldi sagınlar bile
İl farah boldı sagınlar bile (sah. 432 434)

Bu "savun" kelimesi eski Türkçedeki "haber, söz" anlamına gelen "sav" kelimesinin anlamı unutulduktan sonra "sağ" kökünden "sav" ile karıştırılmış olsa gerek. Eski hikâye ve metinlerde geçen "Hakan ile savun saldı=hakan ile haberini saldı, ilân etti" gibi cümledeki "sav-u-nu" kelimesini, Özbeklerde bir âdet olan "savun aytma, savûn salma" ile ayni kelime sanarak yapılan halk etimolojisi olacaktır. Ebülgazi Han "savun saldı" tâbirini iki yerde (sah. 14, 197) yazıyor.

mektedir. (Musa bī, Kamber bī, Mangit İsmail bī, Edige bī, Temir bī). Babur bile Özbek beylerini zikrederken, Özbek söyleyişine göre, "bī" yazıyor (meselâ Kanber bī قنبر بى "Beg" unvanı daha XIII-XIV. yüzyıllarda Koman-Kıpçak Türkçesinde dahi "biy~bī" söylenmiş olsa gerektir (krş. K. Grönbech, KWb. 54, 57).

Ebülgazi'nin türkçesini Çağatayca ile karşılaştırırken bu gösterdiklerimizden daha başka farklar da bulunmaktadır. Meselâ Çağatayca daima "yiğac" şeklinde yazılan kelime Ebülgazi'de kimi yerde "ağaç" [11] şeklindedir. Mülkiyet zamirlerinin tasrifinde de Çağataycadan farklı şekiller vardır (Çağataycada : atıga, atıdın, atıda, atasıga, atasıdın, atasıda, Ebülgazi'de : atına, atıga, atındın, atıdın, atında, atıda...). Bununla beraber Ebülgazi'nin "Çağatay Türkçesinden bir kelime katmadım" sözünü açıklamağa bu farklar kâfi değildir. Her halde Ebülgazi bu sözüyle Çağatay klâsiklerine nazaran kendisinin daha açık türkçe yazdığını anlatmak istemiş olsa gerektir.

Ebülgazi Han eserinin büyük bir kısmını kendi eliyle değil, söyliyerek dört yazmana yazdırmıştır. Buna göre türkçesinin çağdaşı olan Hive Özbeklerinin konuşma dili olduğuna şüphe yoktur. Eserin nasıl hazırladığını şöyle anlatıyor :

"Biz tarih ni Moğulda, Özbek'de ötken yahşı padişahlar ve keñgeşli biylerniñg aslını ve kılğan işlerini ve aytkan sözlerini, barçasını bir bir aytıp uluğ kitap kılmak koñglimizde bar irdi. Aytayın tep yürügen vakitte hasta boldum. Hastalıkım uzakka tarttı. Köñglimdin ayttım : "ölekalsam kitap aytulmay kalur, men tek bilür kişi yok, pes men münı gûrge alıp barganımdan ne fayda?...... Takı dört nüveysendeni olturttum, ... Şeyban handın ta özümge kelgünçe hiç kitap yüzünü bakmadım, özümniñg yadımda bar irdi, amma ʿaklım kem bolup irdi, gâh olturup ayta irdim, gâh yatıp...." (s. 72).

Şüphesizdir ki Ali Şir Nevaî'den sonra Türk yazı dili konusu üzerindeki düşüncesi ve görüşüyle en mümtaz yazar Ebülgazi Han olmuştur. O yalnız dilde türkçü olmakla kalmamış, millî tarih alanında da türkçü tarihçi olmuştur. Büyük Türk şairi ve devlet adamı Ali Şir Nevaî "Tarih-i Mülûk-i Acem" yazdığı halde Ebülgazi Han "Şecere-i Türk" ve "Şecere-i Terakime" yazmıştır.

---

[11] yıgaç~ağaç. Harezm sahasında Çağataycada olduğu gibi yıgaç ve Kıpçakçada olduğu gibi "ağaç" söylenmiştir. Harezmde yazıldığını tahmin ettiğimiz "Anonim Tefsir" de ayni cümlede her iki şeklin yazıldığını görüyoruz "ol bostan ağaçları yemişi yakın bolgay, yıgaçlar başını aşakka indirüp turğay" (varak 66b).